

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

O Venetokratoumenos Chandakas stis arches tou 17ou aiōna kata tēn aphēgēsē tou Ollandou proskynētē Martinus Seusenius

Markaki, T.

Publication date

1998

Document Version

Final published version

Published in

Anthē Charitōn: meletēmata heortia syngraphenta hypo tōn hypotrophōn tou Hellēnikou Institutoutou Vyzantinōn kai Metavyzantinōn Spoudōn tēs Venetias epi tē pentakosietēridi apo tēs hidryseōs tēs Hellēnorthodoxou koinotētos Venetias = studi celebrativi scritti dai borsisti dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia in occasione dei cinquecento anni dalla fondazione della Comunità dei Greci Ortodossi di Venezia

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Markaki, T. (1998). O Venetokratoumenos Chandakas stis arches tou 17ou aiōna kata tēn aphēgēsē tou Ollandou proskynētē Martinus Seusenius. In N. Panagiōtakēs (Ed.), *Anthē Charitōn: meletēmata heortia syngraphenta hypo tōn hypotrophōn tou Hellēnikou Institutoutou Vyzantinōn kai Metavyzantinōn Spoudōn tēs Venetias epi tē pentakosietēridi apo tēs hidryseōs tēs Hellēnorthodoxou koinotētos Venetias = studi celebrativi scritti dai borsisti dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia in occasione dei cinquecento anni dalla fondazione della Comunità dei Greci Ortodossi di Venezia* (pp. 289-299). (Biblioteca dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia; No. 18). Hellēnikon Instituton Vyzantinōn kai Metavyzantinōn Spoudōn tēs Venetias.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Download date:07 Mar 2026

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΡ. 18

ΔΙΟΘΗ ΚΑΡΤΩΝ

Μελέτηματα ἑόρτια συγγραφέντα
ὑπὸ τῶν ὑποτέρφων τοῦ Ἑλληνικοῦ
Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν ἔ Μεταβυ-
ζαντινῶν Σπουδῶν ἔ Βενετίας ἐπὶ
τῇ πεντακοσιετηρίδι ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως
τῆς Ἑλληνοδουξοῦ Κοινοῦτοῦ Ἰδε-
ρυετίας, ἐπὶ δὲ ἐπὶ τῇ τεσσαρακοσμη-
τηρίδι ἀπὸ τῆς ἐνάξεως τῆς λειτουργίας
τοῦ Ἰνστιτούτου, ἔ τυπωθέντα μὲν πολ-
λῆς ἐπιμελείας ἔ διορθώσεως ὑπὸ
† Νικολάου Παραγιωτάκη

Ἐνετίκῃσι, ἔπει ἀπὸ τῆς ἐπιστάτου οἰκονομίας
α 23 Ν'

ΑΝΑΤΥΠΟ

Ο ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΧΑΝΔΑΚΑΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 17^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΦΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΟΛΛΑΝΔΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΗ MARTINUS SEUSENIUS

Ἡ ἀ περιηγητικὰ κείμενα τοῦ 17ου αἰώνα ποὺ ἀφοροῦν τὴν Κρήτη, ὅπως εἶναι γνωστό,¹ ἀφθону. Ὡστόσο, τὰ κείμενα Ὁλλανδῶν περιηγητῶν ποὺ παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὸ νησί αὐτὸ σπανίζουν, τουλάχιστον ὅταν τὰ συγκρίνουμε μὲ τὰ ὑπόλοιπα.² Ἐπίσης σπανίζουν οἱ περιηγητικὲς περιγραφές, πού, ἀντὶ νὰ βασίζονται στὴν παράθεση πληροφοριῶν ἱστορικοῦ ἢ γεωγραφικοῦ ἐνδιαφέροντος (συχνὰ ἀντιγραμμένων ἀπὸ προηγούμενες ἀφηγήσεις), περιστρέφονται γύρω ἀπὸ τὴ λεπτομερῆ καταγραφή γεγονότων καὶ προσωπικῶν ἐμπειριῶν.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴ δυνατότητα ποὺ μοῦ δόθηκε, κατὰ τὴν παραμονή μου ὡς ὑποτρόφου στὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας,³ νὰ μελετήσω τμῆμα τοῦ μοναδικοῦ διασωθέντος ἀντιγράφου τοῦ χειρογράφου τοῦ

1. Ἡ *Démocratie Hemmerdinger-Iliadou* ἀναφέρει συνολικὰ 25 στὶς δύο μελέτες τῆς «La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête Turque (1322-1684). Renseignements nouveaux ou peu connus d'après les pèlerins et les voyageurs», *Studi Veneziani*, τ. 9 (1967), σσ. 535-623 (στὸ ἐξῆς Hemmerdinger-Iliadou) καὶ *Democratie Iliadou*, «La Crete sous la domination venitienne et lors de la conquête Turque (1322-1684)», *Studi Veneziani*, τ. 15 (1973), σσ. 451-584 (στὸ ἐξῆς: Iliadou).

2. Ἀπὸ τὴν (Hemmerdinger)-Iliadou ἀναφέρονται 3 ὀλλανδικὰ περιηγητικὰ κείμενα τὸν 17ο αἰώνα: τῶν Martinus Seusenius (1602-3), Bernardin Surius (1644-7), Jan Struys (1656), καὶ 6 ἀκόμη σὲ ὅλο τὸ διάστημα 1322-1599: Johan Sommers (1590), Johannes Cotovicus (1598), Johan Cleve (1450), Claus van Dusen (1465), Jan Aertz (1481-4), Pierre Johan de Smet (1505). Ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ben Slot, «Πηγές γιὰ τὶς Ὁλλανδο-ἐλληνικὲς σχέσεις», *Μαντατοφόρος*, τ. 13 (1979), σσ. 38-39 καὶ 45-46 (στὸ ἐξῆς: Slot) ἀναφέρονται 3 κείμενα τοῦ 17ου αἰώνα: τοῦ Cornelis de Bruyn (1688), τοῦ O. Dapper (1688) καὶ τοῦ A. de Haes (1671). Γιὰ τὸ ὑπόλοιπο διάστημα ἀναφέρονται 6: τῶν J. Ac. v. Egmond v. d. Nijenburg καὶ J. Heiman (1757), τοῦ J. H. van Kinsbergen (1792), τοῦ Arent Willemsz, τοῦ C. de Jong (1777-79) καὶ τοῦ N. A. van Rijneveld (1783-86). Ὁ Arent Willemszoon (1484-1565), κούρας ἀπὸ τὸ Delft, ἐπισκέφθηκε τὸν Χάνδακα στὶς 8 Ἰουλίου 1525. Ἐπίσης τὴν ἴδια χρονιά ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Delft ἔφθασε στὸν Χάνδακα καὶ ὁ Ὁλλανδὸς ἱερέας J. Goverts (βλ. Stephane Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)*. *Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, publ. de la Société Turque d'Histoire, serie VII, no. 117, Paris 1991, σσ. 156-157) (στὸ ἐξῆς: S. Yerasimos). Στὸν γενικὸ στατιστικὸ πῖνακα τοῦ Yerasimos (ὁ.π., σσ. 9-10) ὑπολογίζεται ὅτι στὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 14ο ὡς τὸν 16ο αἰώνα ταξίδεψαν σὲ περιοχὲς τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἔγραψαν γιὰ τὰ ταξίδια τους μόνο 10 Ὁλλανδοί, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἰταλῶν ἔφθασε τοὺς 136, τῶν Γερμανῶν τοὺς 80 καὶ τῶν Γάλλων τοὺς 43.

3. Κατὰ τὴν ἐξάμηνη διαμονή μου ὡς ὑποτρόφου στὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας εἶχα τὴν εὐκαιρία ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ διευθυντῆ τοῦ Ἰνστιτούτου, καθηγητῆ κ. Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, νὰ προμηθευτῶ σὲ μικροφίλμ τὸ ὀλλανδικὸ κείμενο ἀπὸ τὴ συλλογὴ χειρο-

Ὁλλανδοῦ Martinus Seusenius, πού ἐπισκέφθηκε τὸ 1602 τὸν βενετοκρατούμενο Χάνδακα, θέλησα νὰ παρουσιάσω τὸ κείμενο αὐτό. Ἡ ἐπίσκεψη πραγματοποιήθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Seusenius στοὺς Ἁγίους Τόπους. Οἱ σημειώσεις πού κράτησε ὁ ἴδιος, πιθανότατα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ, ἀποτελοῦν τὸν πυρήνα τῆς ἀφήγησής του μὲ τίτλο «Verteickenisse mijner reijse so ick gedaen hebbe op Hijerusalem in Iudea» («Σημειώσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι μου ὅπως τὸ ἔκανα στὴν Ἱερουσαλήμ τῆς Ἰουδαίας»).

Τὸ ἀντίγραφο τῆς ἀφήγησης ἀριθμῆ 123 φύλλα, εἶναι πιθανότατα ὀλλανδικῆς προέλευσης, τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰώνα καὶ συνοδεύεται ἀπὸ πέντε χάρτες πού σχεδιάστηκαν στὴν Ὁλλανδία, μᾶλλον στὸ διάστημα 1642-1652.⁴ Στὰ φύλλα 17-19b καὶ 96b-99 τῆς ἀφήγησης, σὲ μορφή ἡμερολογίου,⁵ παρουσιάζονται στιγμιότυπα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὸν Χάνδακα καὶ ταυτόχρονα φωτίζεται ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα.⁶

γράφων τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λονδίνου. Τὸν κ. Παναγιωτάκη εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθεια πού μοῦ πρόσφερε γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἀντιγράφου καὶ τὴν ἀπόκτηση τοῦ μικροφίλμ.

4. Σῶζεται στὸ χειρόγραφο Egerton 3298 τοῦ τέως Βρετανικοῦ Μουσείου, τῶρα Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης (περιγραφή στὸ *Catalogue of additions to the manuscripts in the British Museum 1936-1945, Part I: Descriptions*, London 1970, σσ. 388-390). Στις 25 Αὐγούστου 1669, ὅπως σημειώνεται στὸ φύλλο i, τὸ ἀντίγραφο δόθηκε στὸν A. de Sadeler ἀπὸ τὸν πατέρα του. Τὸν 18ο αἰώνα τὸ βρισκόμε πιθανῶς στὰ χέρια τοῦ Johannes Janse, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα σημειώνεται στὸ ἴδιο φύλλο. Τὸ 1864 περνᾷ στὰ χέρια τοῦ γνωστοῦ Γερμανοῦ βιβλιοφίλου Hermann Lotze. Τὸ 1876 ἀναφέρεται μὲ ἀριθμὸ καταλόγου 645 στὸ: Köhler, *Antiquar. Catalog.*, cclxxix, Leipzig, 1876 (σύμφωνα μὲ τὸν Reinhold Röhricht, *Bibliotheca geographica Palaestinae*, Berlin 1890, σ. 228). Τὸ 1893 ὡστόσο βρίσκεται στὴν κατοχὴ τοῦ Γερμανοῦ καθηγητῆ Heinrich Ferdinand Mühlau, πού τὸ περιγράφει μὲ παράθεση ἀποσπασμάτων (Mühlau, *Martinus Seusenius Reise in das heilige Land i.j. 1602*, Kiel, 1902 καὶ πού τελικὰ τὸ ἐκδίδει ὀλόκληρο, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, στὸ *Zeitschrift des Deutschen Palaestina - Vereins*, xxvi, 1903, σσ. 1-92). Στὴ συνέχεια, στὸ διάστημα 1903-1930, τὸ συναντᾷμε μὲ ἀριθμὸ 294 σὲ κατάλογο πλειστηριασμοῦ στὴ Γερμανία. Στις 2 Δεκεμβρίου 1930 ἀγοράζεται στὸν πλειστηριασμὸ Stevens (ἀρ. καταλόγου 347) ἀπὸ τὸ Wellcome Historical Medical Museum καὶ ἀπὸ τὸ 1943 καὶ ἐξῆς ἀνήκει στὴ συλλογὴ χειρογράφων Egerton τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου. Οἱ συνοδευτικοὶ χάρτες ἀντλοῦν τὰ θέματά τους ἀπὸ τὴ Βίβλο καὶ δέθηκαν μαζί μὲ τὸ ἀντίγραφο, γεγονός πού ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου συνδέεται χρονικὰ μὲ τὴν ἔκδοση τῶν χαρτῶν. Ἐπίσης μερικὰ ἀπὸ τὰ ὑδατόσημα τοῦ ἀντιγράφου εἶναι σίγουρα ὀλλανδικὰ, ἐνῶ ἄλλα σχετίζονται μὲ ὀλλανδικὰ τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰώνα, γεγονός πού ἐνισχύει τὴν παραπάνω ὑπόθεση χρονολόγησής του.

5. Τρία ἀκόμα ἡμερολόγια Ὁλλανδῶν τοῦ 17ου αἰώνα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Slot, «Σχέσεις μεταξὺ Ὁλλανδίας καὶ Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν 17' αἰώνα μέχρι τὸν Καποδίστρια», *Παρνασσός*, τ. 19 (1977), σ. 271 (στὸ ἐξῆς: Slot, «Σχέσεις»).

6. Ὁ Ὁλλανδὸς Martinus Seusenius, καθολικὸς στὸ θρήσκευμα, ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Leeuwarden τῆς δυτικῆς Φρισίας στις 28 Μαρτίου 1602 καὶ μέσω Ὁλλανδίας, Γερμανίας, Αὐστριακῶν Ἄλπεων, Βενετίας, Ζακύνθου, Κρήτης, Κύπρου καὶ Γιάφας ἔφτασε στὸν προορισμὸ του, τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἐπισκέφθηκε καὶ ἄλλα μέρη στὴν Παλαιστίνη καὶ κατόπιν ἐπέστρεψε στὸ Aurich τῆς ἀνατολικῆς Φρισίας στις 15 Ἰουνίου 1603 μέσω Γάζας, Καΐρου, Ἀλεξάνδρειας, Κρήτης, Βενετίας, Αὐστριακῶν Ἄλπεων, Γερμανίας καὶ Ὁλλανδίας. Τὸ δρομολόγιο πού ἀκολούθησε συμφωνεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὸ συνηθισμένο. Ἄν καὶ κάτοικος πιθανῶς τῆς ἀνατολικῆς ἢ δυτικῆς Φρισίας, ὁ ἴδιος δηλώνει στὸ ἀντίγραφο τοῦ ἐγγράφου πού πιστοποιεῖ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἱερουσαλήμ ὅτι εἶναι ἀπὸ τὸ Mergentheim τῆς Franconia. Ἐρευνα σὲ ὀλλανδικὰ βιογραφικὰ λεξικά τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἄμστερνταμ καὶ στὰ Γενικὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Χάγης δυστυχῶς δὲν ἀπέδωσε περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπό του.

Θεώρησα σκόπιμο νὰ δώσω σὲ διπλωματικὴ ἔκδοση (μὲ σιωπηρὴ ἀποκατάσταση τῆς στίξης, χωρισμὸ τῶν λέξεων καὶ κεφαλαιογράφηση τῶν κυρίων ὀνομάτων) τὸ τμήμα τοῦ ὀλλανδικοῦ κειμένου ποὺ ἀφορᾷ τὴν Κρήτη, ἐπειδὴ μέρος τῆς ἀφήγησης τοῦ Seusenius δημοσιεύτηκε τὸ 1973 ἀποσπασματικὰ ἀπὸ τὴν Πιάδου, μὲ βάση ὅμως ὄχι τὸ ἀντίγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ἀλλὰ τὴν ἔκδοσή του στὰ 1903.⁷ Συνέπεια τῆς ἔκδοσης ἐκείνης ἦταν ὅτι παρεισέφρησαν γερμανισμοὶ καὶ ἄλλα λάθη κατὰ τὴ μεταγραφή ἀπὸ τὸν Γερμανὸ H. F. Mühlau.⁸ Ἐπίσης θεώρησα ἐπιβεβλημένη τὴ μετάφραση τοῦ κειμένου στὰ ἑλληνικά, δεδομένου ὅτι εἶναι γραμμένον σὲ διάλεκτο τῆς ἀνατολικῆς Φρισίας, γλώσσα δυσπρόσιτη στὸ εὐρὸ ἐπιστημονικὸ κοινό.⁹

Ἡ σημασία τοῦ κειμένου ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι παρέχει πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία τῶν Ὀλλανδῶν στὴν Ἀνατολή.¹⁰ Μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τῶν ὀλλανδικῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐκδηλώνεται ἐδῶ, ἤδη στὰ 1602,¹¹ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ὁμάδα τοῦ Seusenius γιὰ κάποιες ἀσαφεῖς ἐμπορικῆς δραστηριότητες στὸν Χάνδακα. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ἡ ὁμάδα βρίσκεται σὲ ἀποστολὴ μὲ θρησκευτικὸ χαρακτήρα, μιὰ ποὺ ἀπώτατος στόχος τῆς εἶναι ἡ ἐπίσκεψη στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἐπίσης, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κοινὴ πρακτικὴ,¹² σ' αὐτὴ τὴν ἀφήγηση δίνονται λεπτομέρειες γιὰ γεγονότα καὶ ἐπεισόδια γραμμένες μὲ προσωπικὸ ὕφος, μέσω τῶν ὁποίων σκιαγραφεῖται ὁ Χάνδακας τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα.

7. Τὸ τμήμα ποὺ δημοσιεύτηκε καὶ ἀφορᾷ τὸν Χάνδακα εἶναι: *Den 16 wij gegen dem Capa de la Spada ... Dat ijseren Varcken, Dar mede sij, ... To voren hebbe ick gesegd dat onsse patron... der twe zekin hij darto wilich gemacket καὶ ...darop gauen wij d'antwoort... starcken wijn koopen...* Τὰ τρία αὐτὰ χωρία ἔχουν δημοσιευτεῖ μὲ λαθασμένη χρονολογικὴ σειρά ἀπὸ τὴν Πιάδου (σ. 547-9). Ἡ ὑπόλοιπη δημοσίευση τῆς Πιάδου (σ. 547-9) ἀφορᾷ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Seusenius στὰ Χανιά. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1903 βλ. παραπάνω σημ. 4.

8. Σύγκριση μεταξὺ τῶν δύο κειμένων, ὅπως παρουσιάζονται ἐδῶ καὶ ἀπὸ τὴν Πιάδου (σ. 549), ἀποδεικνύει τίς διαφορὲς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μεταγραφή τους. Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 13 καὶ 15.

9. Ἡ Φρισία, ἐπαρχία τῆς Βόρειας Ὀλλανδίας, ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ διατηρεῖ διάλεκτο μὲ ἑντονεσ παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ὀλλανδικὴ γλώσσα. Ταυτόχρονα ἡ γλώσσα τοῦ κειμένου ἔχει δεχθεῖ ἰσχυρὴ ἐπίδραση ἀπὸ τὰ γερμανικά μὲ υιοθέτηση στοιχείων ποὺ προσιδιάζουν στὶς νότιες περιοχὲς τῆς Γερμανίας. Κάποιες ἰδιομορφίες στὴν ὀρθογραφία ὀφείλονται πιθανότατα στὸν ἀντιγραφέα καὶ ὄχι στὸν συγγραφέα. Γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά τους στὴν κατανόηση τῆς ἰδιόμορφης γλώσσας τοῦ κειμένου θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἀμστερνταμ κ. Arnold van Gemert καὶ τὴν ἀπόφοιτο καὶ συνεργάτιδα τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου Dr. M. Donkers. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν ἱστορικὸ Dr. D. Koster γιὰ τὴ συμβολή του σὲ θέματα βιβλιογραφικῶν ἐνδείξεων.

10. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Slot, *ὁ.π.*, σ. 26-47.

11. Πρόκειται γιὰ ἀρκετὰ πρώιμη ἐμφάνιση τῶν Ὀλλανδῶν μὲ ἐμπορικὰ ἐνδιαφέροντα στὴν περιοχὴ. Ὀλλανδικὰ πλοῖα εἰσέρχονται στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἀλλὰ ἡ ἐμπορικὴ κίνηση μεταξὺ Ὀλλανδίας καὶ τῶν γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο χωρῶν ἀρχίζει μετὰ τὸ 1610 (Slot, «Σχέσεις», σ. 263).

12. Συνήθως στὶς ἀφηγήσεις τῶν προσκυνητῶν ἀναφέρονται μόνο οἱ ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια ποὺ ἐπισκέφθηκαν σὲ κάθε τόπο. Βλ. τὴ διατριβὴ τοῦ J. P. A. van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient monuments and old traditions in medieval travellers' tales*, I, 's-Gravenhage, 1945, σ. 21-22 (στὸ ἐξῆς: Van der Vin, I).

VERTEICKENISSE MIJNER REIJSE SO ICK GEDAEN HEBBE OP HIJERUSALEM IN IUDEA

(ff. 17-19b, 96b-99)

... Den 14 sijn wij om den middag mit ein nordeweste windt tho seijl gegaen, da onse Jacob Stouart sich tho Santen versuijmet, ende sich noch mit einem kleijnen schuijtken moste laten na foeren, ende an boort bringen. Wij sijn langs Moream gefaren, dar de Turk tegen Santen ein casteel hefft, genomet Tournoso. Enders mit ons tho seijl gegaen van Santen op Candien en Cijperen ein schip uijt Holland, welcke de Venetianen gekofft hadden, darop ein boetzgesel was van Schagen uijt Holland geboren.

Den 15 hebbe wij einen excellenten nordwesten windt gehat, ende op den avendt tho 10 uhren alst ontrent duijster was bijcans an ein klippe gefaren bij der insul Eritzo, wo mit einer der foren in prora war den stuijman darvan geadverteret. Als balde mimerde sich de windt.

Den 16 des morgens were wij noch niet wijt van der insul Cerigo, en namiddag foeren wij langs Citerigo dem eijlander, en op den avent were wij gegen dem Capa de la Spada in der insul Candien.

Den 17 was de wint seer variabel, ende quamen in ein port van Candien genomet la Fresquia welcke 12 mijle van de stadt. Ende is de schrijver in de stadt gefaren.

Den 18 beginnede de wint ser starck uijt dem nordwesten te warijen, alse dar galleij van Candien erst om den avent an onseren schip quam ende is darin gegaen ein edelman van Venetie, sijnde provoditur de la Surda, mit sijner huijsfrouwe en familie, en na der stadt Candien gefaren.

Den 19 is noch ein ander galleije an onsse schip gekomen om einen anderen edelman, sijnde den Casteleijn van Candien, mit sijn familie en goett in to nemen, en wij hebben ons laten an landt setten bij ein kleine kercke della nostra, darna ontrent 15 welsche mijle van der stadt¹³ Candien. Ende wij sijn to voete langs dem casteel, so an dem meer op einer stein klippen gelegen, gegaen. Ende op den avendt spade in de stadt Candien gekomen ende gelosiret bij Jan Maria de herberge hielde ontrent de kercke S. Peter, darin prediger de Dominicaner monnicken sijn.

Den 20 sijn wij des morgens in der koelung om den wall en vestunge gegaen, welcke hefft vijff vaste bolwerke mit steijnen opgebouwet, ende de borstwehr mit aerde, dei grafften sijn droge sonder water, doch klipachtich, op der einen sijden hefft sij dat meer.

Na den middag sijn wij gewesen in dem convent van S. Franciscq bij dem frijheren van Dona¹⁴ ende in convent van S. Augustin, genomet Salvator. Darinne hebbe wij geseen dat Corpus Philippi de Villaer de Vislead welcke is gewesen de leste grote meister to Rodis. Darna sijn wij gegaen tho S. Catarinen. Darin Griekische monnicken wonen, genomet Kaloiri Ordinis D. Basilij de ons tho drincken geven. Darna in de kercke tho S. Tito.

Den 21 hadde wij esel bestelt om na den laborinto tho rijden, mar dewijle de esel tho spade gekomen. So mosten wij dese reijse laten anstaen, mits wij vestonden dat dat schip den Dingsdag wolde tho sijl gaen, ende de tijt te kort fiel solckes to beseen, dan de laberinth is van der stadt Candien vijff duijtsche mijle gelegen.¹⁵

13. Στη μελέτη της Iliadou, (δ.π., σ. 549) αναγράφεται *mij levanderstadt Candien*... 'Ο λανθασμένος χωρισμός των λέξεων οδηγεί σε παραποίηση του νοήματος.

14. *Frijheren van Dona*: ή έρμηνεία του χωρίου αυτού είναι προβληματική. Πρόκειται πιθανότατα για τον Nicolò Donà, provveditor general και inquisitor της Κρήτης (1593-1596), που παρέμεινε στο νησί το 1599, και αργότερα ως provveditor alle Fortezze (1607) την επισκέφθηκε τουλάχιστον μιá φορά (για τον σημαντικό αυτό βενετό εύπατρίδη βλ. το λήμμα του Roberto Zago, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 40, Roma 1991, σσ. 777-779).

15. Ένδεικτικά της διαφορής που παρατηρείται στη μεταγραφή του κειμένου έδω από τη μεταγραφή της Iliadou (σ. 549) είναι το τμήμα του κειμένου από ... *mit steijnen* ως ... *mijle gelegen*. Γι' αυτό παραθέτω έδω και

Op den avent hebbe wij bij S. Marco an dem platze twe koopliijde gesprocken. De eine was van Dantzich, de ander van Hamborch geboren. Hebben ein huijs gehuijret vor 10 kronen bij S. Peter. De van Hamburg heijtet Paul de Willem wonsaftig tho Amsterdam op den Nieuwendijck. Dat schip is genomet dat ijseren varcken, dar mede sij werhch foeren om S. Jacob.

Den 22 sijn wij na middag wederom an unser schip gefaren. De van Donaw hefft hier bij de see als wij tho schepe faren wollen hefftige woorde gehat mit onserem Jacob Stouart.

Den 23 sijn wij om den middag mit ein nordeweste windt tho seijl gegaen...

Den 12 ein weijnig vor dage, trocken wij etlicke seijle op, ende weren ongeferlick om 8 uhr vor den middag tegenover Retimo !: ein stedeken, in der insul Candien gelegen:/ niet wijt van Milo, ein Insul in Archipelago dem Turcken to gehorig. En de windt beginde sich to leggen. Om 2 uhr na den middag, beginde de wijnt wederom uijt den suijsdosten te weijen, ende hebben ein ander schip onder Candien geseen dat na Venetien seijlde en seijlden mit halven winde foert onssen cours op Santen. Mar om de middernacht beginnede de wint uijt dem noordosten to weijen, contrarie storme wint to sijn, dat wij alle seijle nedder gelegt hebben ende lietent schip drijven de gantze nacht. En worden genottrengt onssen cours wederom to rugge to nemen op Candien. Ende quamen om 1 uhre na den middag 2 duijtsche mijle onder de stat Candien an ein Capella genomet Madona a la vrehraria. Dar wij water innamen, twelck wij grotelis gebreck hadden.

Den 13 sijn wij om den middag to Candien in de haven gecomen, en dewijle onsse schip niet rechte dicht was, ende alletijt dat water mit de pumpen optrecken mosten, hebbe wij dat schip omser laten calaphaten dat is stoppen.

In desem porto besunnen sich onsse coopliijde Andreas ende Alphonsus, en wolden in Candien blijven, dot dat de galleen van Candien na Venetien worden faren. Ende dewijle sij dat schip calaphaten, sijn wij pasgieri uijt dem schepe in ein magasijn !: mit consent den Siniori de la Sanita, so hat bij dem Arsenal des Is de platz darin de galleen sijn gegaen.

In desem porto liet sich de Baron et lickemael vernemen, dat dewijle gemelter Andreas ende Alphonsus niet wolden wijder foert faren als gesegtis, sij ock nit op dat ship weder opnemen wolde Sr. Nicolaum, dewijle sij van sijner kramkheijt noch en bose farue hadde, welckes dan de beide coopliijde ock gerne geseen. Doch dor einen Hebreer genomet Moijses hebbe wij tamelick mit dem patron laten handelen, hem presenterende to schenken twe zekkin. De Joede quam wederom in ende sodat hij den patron bewegede om hem wederom in te nemen, t welck hij hem beloffde, mit conditie dat wij dar van nemande sullen seggen. Ock hadde dese Jode Griecken gefunden, der em Nicolao lenen wolde 8zekin bet to Venedig.

Als wij averst in worgenomeden magesijn weren, in dem dat schip worde gecalaphatet, seijden alle de andere dat de schipper Sr. Nicolaum nit wederom wolde opnemen. Mar sij wisten niet, dat wij den patron mit belofften der 2zekin bewogen.

Dochalven dan den 25 dag, als de andere so in Candien wolden blijven, na der Lasaretta foeren wolden, en de patron in der barcke an den magasin quam, is Sr. Nicola mit mij ende dem Joden an de barcke gegaen. Hem in presentie van anderen mit blooten hooffde gebeden dat hij Sr. Nicolaum wederom opnemen wolde, dewijle hij niet meer kranck, ende wel mochte eten en drinken. Ende seijden dat de bleecke farve de hij hadde, were sijne natuurlicke farve. Ende dat de patron segt dat het op den golpha koldt worde sijn, welcke Sr. Nicola niet welsolde connen verdragen. Ende so sij krancker solde werden oder sterven, dat de patron dardor

---

τὰ σημεῖα τοῦ ἀντίστοιχου χωρίου ποὺ διαφέρουν: mit steijnene opgebonwet.. sijn droge son der water... Na den middag sij wij gewesen in dem couvent van S. Francisco bij dem Frijheren van Dona ende in couvent von S. Augustin... de Visleadi welske ist gewesen de leshe Grotemeister... gegaen to S. Catarinen... Monnicum... Ordinis S. Basilij... drincken gewen... dese reyse laten austaan... te kort fiel solckes to vijft Dusjtsche mijle gelegen.

solde gedrongen werden to Venedig de quarantanam 40 dage to macken. Darop gaven wij d'antwoort, dat hij tegen dese colde, to Candien worde cleijder ende einen goeden starcken wijn koopen.

Als wij nu so heftich bij dem patron mit bidden angehouden hebben, dar hefft de Sr. Andre Dour hoewel ongerre, ende om schande halven !: dan hij mit Alphonso liever geseen, dat hem de patron niet hadde opgenomen :/ ock een weijnich to bidden. Darover Alphonsus tromnich geworden. Ten lesten so bewilligt de patron darin, twelcke hij van te voren dem Joeden dar presenterung der belooffden 2 zeckinen beweget sijnde togesecht. En dat hij sich so lange liet bidden, was alleine ein samblant ende im schijne dewijle hij te voren mennichmael to allen gesecht dat hij hem dama niet meer wolde opnemen.

Als wij de thosage opentlich hadden, hefft mij Sr Andre Douro geropen ende gesecht, hij wolde mij einen brieff an Lucam sijnenne broder to Venetien geven. Ende eme befelen dat hij mij die 8 kronen, 5 ungerm ende 2 plastza, so ick eme tot Alexandrien gelenet, solde geven sonder langer te wachten. Welcke brieff hij mij gegeven, ende noch biservit mer als ein halven sack vol, mit einem schincken, en 4 starklin Venedische savsisken, mit linsen erwiten ende rijs, jedes ein weijnich besunder in ein klein korveken. Seijde darenboven dat Sr. Nicola ende ick op den avent ein barili wijn hebben solden, twelcke niet geschehen.

Aengaende averst Sr Nicolaum wegen der kerkenunge van den 3 zekin, so hij hem in Alexandrien, ende noch 10 de hij hem niet wijt van Rodis gegeven, dar mackede hij geen verhael van.

Den 25 sijn wij wederom van gemelten magesin op dat schip gecomen, twelcke was geralapfatert ende gestoppet.

To voren hebbe ick geseht dat onsse patron del Briton Balbi genommet Nicola van Rehtimo, ein stadt in der insel Candien, gelegen 50 italianische mijle van der stadt Candien, Sr Nicola niet meer opnemen wolde, ende dat dor vocheijtinge der twe zekin hij darto willich gemacket...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΜΟΥ ΟΠΩΣ ΤΟ ΕΚΑΝΑ ΣΤΗΝ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΤΗΣ ΙΟΥΔΑΙΑΣ

...Στις 14 (Ίουλίου του 1602) αποπλεύσαμε γύρω στο μεσημέρι με βορειοδυτικό άνεμο, γιατί ο δικός μας ο Jacob Stuart είχε καθυστερήσει στη Ζάκυνθο και έπρεπε ακόμα να έρθει με πλοiάριο και να έπιβιβαστεί στο πλοiο μας. Πλεύσαμε κατά μήκος του Μοριά, στο σημείο όπου οι Τούρκοι έχουν το φρούριο Τούρνοζο.¹⁶ Μαζί μας απέπλευσε από τη Ζάκυνθο για την Κρήτη και την Κύπρο ένα όλλανδικό πλοiο¹⁷ που είχε αγοράστεί από τους Βενετούς¹⁸ και που σ' αυτό βρισκόταν ένας νεαρός ναύτης γεννημένος στο Schagen της επαρχίας Όλλανδίας.¹⁹

16. Το Τορνέζε, δηλ. το Χλεμούτσι, συμπεριλαμβανόταν συχνά στο διά θαλάσσης δρομολόγιο των περιηγητών. Βλ. Yerasimos, *δ.π.*, σσ. 26, 124, 127, 177, 244, 400-1, 403-437· το φρούριο αυτό αναφέρεται στο δρομολόγιο των περιηγητών A. Manenti (1499-1500), F. Grassetto (1511-12), D. Possot, C. Philippe (1532), W. Müntzer (1556-1559), Villamont (1589-1590), D. Galan (1589-1600) και H. Castella (1600-1601) πριν φθάσουν στην Κρήτη.

17. Η ταυτόχρονη παρουσία των δύο όλλανδικών πλοiών στη Ζάκυνθο ένισχύει την πληροφορία για επαφές των Όλλανδών με το νησι αυτό. Βλ. και Slot, «Σχέσεις», σ. 264.

18. Για τις έμπορικές επαφές των Όλλανδών με τη Βενετία και τις ανταγωνιστικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους δίνονται πληροφορίες στο K. Heeringa, *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*, 1e deel, 's Gravenhage 1910. Ένδιαφέρον π.χ. παρουσιάζει το γράμμα που στέλνουν διάφοροι Όλλανδοί έμποροι στις δημοτικές αρχές του Άμστερνταμ το 1600, προκειμένου να διευθετηθεί το συντομότερο δυνατόν ή διαφορά μεταξύ Όλλανδίας και Βενετίας σχετικά με την επίθεση όλλανδικών πολεμικών σε βενετσιάνικο έμπορικό πλοiο που είχε ως συνέπεια να παρεμποδίζονται οι δραστηριότητες των όλλανδικών έμπορικών πλοiών που βρισκόταν στη Βενετία: Heeringa, *Bronnen*, σσ. 32-33).

19. Η επαρχία Όλλανδία περιελάμβανε τότε τις σημερινές επαρχίες της Όλλανδίας Noord Holland (Βόρεια Όλλανδία) και Zuid Holland (Νότια Όλλανδία).

Στὶς 15 εἶχαμε ἓναν ἐξαιρετικὸ βορειοδυτικὸ ἄνεμο καὶ στὶς 10 τὸ βράδινον τὴν ὥρα ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ σκοτεινιάζει, παραλίγο θὰ πέφταμε σὲ ὑφαλο, κοντὰ στὴ νῆσο Ἐριτζο,²⁰ ἂν κάποιος ποὺ ἦταν στὴν πλώρη δὲν εἰδοποιούσε τὸν τιμονιέρη τοῦ πλοίου. Σύντομα ὁ ἄνεμος κόπασε.

Στὶς 16 τὸ πρωὶ δὲν ἤμασταν ἀκόμα μακριὰ ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ τὸ ἀπόγευμα πλεύσαμε κατὰ μῆκος τῶν Ἀντικυθήρων.²¹ Τὸ βράδινον φθάσαμε στὸ ὕψος τοῦ ἀκρωτηρίου Σπάθα στὴ νῆσο Κρήτη.²²

Στὶς 17 ὁ ἄνεμος ἦταν πολὺ ἀσταθὴς καὶ φθάσαμε σ' ἓνα λιμάνι τῆς Κρήτης ποὺ ὀνομάζεται Φρασκιά καὶ ποὺ ἀπέχει 12 μίλια ἀπὸ τὴν πόλιν (τοῦ Χάνδακα). Ὁ γραμματικὸς ἐπλεψε στὴν πόλιν.

Στὶς 18 ἄρχισε ὁ ἄνεμος νὰ φυσᾷ τόσο δυνατὰ ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά, ποὺ ἡ γαλέρα τῆς Κρήτης μόλις κατὰ τὸ βράδινον πλησίασε τὸ πλοῖο μας. Μ' αὐτὴν ταξίδευε ἓνας εὐγενὴς ἀπὸ τὴ Βενετία, ὁ *Provoditur de la Surda*,²³ μὲ τὴ γυναίκα του καὶ τὴν οἰκογένειά του, ποὺ ἐπλεψε πρὸς τὸν Χάνδακα.

Στὶς 19 πλησίασε καὶ μία ἄλλη γαλέρα τὸ πλοῖο μας γιὰ νὰ παραλάβει ἓναν ἄλλο εὐγενῆ, τὸν Καστελάνο τοῦ Χάνδακα,²⁴ μὲ τὴν οἰκογένειά του καὶ τὰ ὑπάρχοντά τους καὶ ἐμεῖς ζητήσαμε νὰ μᾶς βγάλουν στὴ στεριά κοντὰ σὲ μιὰ μικρὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας περίπου 15 μίλια Βαλ-λονίας²⁵ ἀπὸ τὸν Χάνδακα.

Πῆγαμε μὲ τὰ πόδια κατὰ μῆκος τοῦ φρουρίου, ποὺ βρισκόταν πάνω σὲ βράχο πολὺ κοντὰ στὴ θάλασσα, καὶ τὸ βράδινον ἀργὰ φθάσαμε στὸν Χάνδακα καὶ μείναμε στὸ πανδοχεῖο τοῦ *Jan Maria* κοντὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὅπου ἱεροκήμενοι εἶναι Δομηνικανοὶ μοναχοί.

Στὶς 20 πῆγαμε μὲ τὴν πρωινή δροσιά γύρω ἀπὸ τὰ τεῖχη καὶ τὸ φρούριον ποὺ ἔχει πέντε γερούς πέτρινους προμαχώνας, πρόχωμα καὶ τάφρους ποὺ δὲν ἔχουν νερό, ἀλλὰ εἶναι ἀπόρητοι καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ τους ὑπάρχει θάλασσα.²⁶

20. Ἡ ὀνομασία εἶναι ἀγνωστὴ. Δὲν ἀναφέρεται οὔτε σὲ ἄλλο γνωστὸ περιηγητικὸ κείμενον οὔτε στὸ βιβλίον *Les Portulans Grecs*, ed. A. Delatte, Liège 1947, ὅπου ἐκδίδονται πορτολάνοι γιὰ τὴ Μεσόγειον (καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ τῆς Κρήτης).

21. Βλ. π.χ. τὴν ἀφήγησιν τοῦ Jacob τῆς Verona ποὺ ἐπίσης πέρασε ἀπ' τὰ δύο αὐτὰ νησιὰ ἢ τοῦ Pero Tafur ποὺ ἐπίσης ἐφθασε στὸν Χάνδακα στὰ 1437-8 μέσω Κυθήρων: Van der Vin, ὁ.π., σ. 587 καὶ 692 ἀντίστοιχα. Ἐπίσης γιὰ τὰ Κύθηρα βλ. Yerasimos, ὁ.π., σ. 27.

22. Τὸ συνηθισμένον δρομολόγιον τῶν προσκυνητῶν περιελάμβανε ὕστερα ἀπὸ τὴ Βενετία τὴ Ραγούζα, τὴ Μεθώνην, τὰ Κύθηρα, τὸν Χάνδακα, τὴ Ρόδο, τὴν Κύπρον καὶ τέλος τὴν Παλαιστίνην. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὰ δρομολόγια τῶν προσκυνητῶν βλ. στοῦ Van der Vin, ὁ.π., I, σσ. 16-18 καὶ στοῦ D. Koster, *Naar 't heerlijk Griekenland, Verbeelding! woer mij heen. Reizen naar Griekenland 1488-1843*, Groningen 1993, σσ. 8-9.

23. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸν προβλεπτή τῆς Σούδας, Βενετὸ εὐγενῆ μὲ θητεία 2 ἐτῶν (Ἀσπασία Παπαδάκη, «Ἀξιόματα στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ 16ο καὶ 17ο αἰῶνα», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 26 (1986), σ. 117). Ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ Benetto Moro (Σέργιος Σπανάκης, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τ. IV, Ἡράκλειον 1958, σ. 55, προβλεπτής στὰ 1602 ἦταν ὁ Marin Bon-dumier.

24. Πρόκειται γιὰ τὸν φρούραρχον τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάνδακα, ἐπίσης Βενετὸ εὐγενῆ μὲ θητεία 2 ἐτῶν. Βλ. Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 104, 109.

25. Διατηρῶ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς λέξης *welsche*, γιὰτὶ δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ εἰδικὰ λεξικά. Ἴσως ἐτυμολογικὰ νὰ παραπέμπει στὴ λέξιν *Waalse*, δηλ. «τῆς Βαλλονίας».

26. Οἱ ἐδῶ πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ προμαχῶνων καὶ βαθειᾶς τάφρου γύρω ἀπὸ τὸ φρούριον συμφωνοῦν μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ ἄλλες πηγές. Βλ. Ἰωάννα Στεριώτου, «Ἀρχὲς χαράξεων καὶ κατασκευῆς τῶν ὀχυρώσεων τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τους στὶς ὀχυρώσεις τοῦ Χάνδακα», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. II, Ἀθήνα 1981, σ. 452, 465.

Μετά τὸ μεσημέρι πήγαμε στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου²⁷ κοντὰ στὸν εὐγενῆ ἄρχοντα Donado καὶ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου τὸ ὀνομαζόμενον *Salvator*. Ἐκεῖ εἶδαμε τὸ λείψανο τοῦ *Phillippus de Villaer de Vislead*, ποῦ ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος Μέγας Μάγιστρος τῆς Ρόδου.²⁸

Ἐπειτα πήγαμε στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη. Ἐκεῖ κατοικοῦν Ἕλληνες μοναχοὶ ποῦ ὀνομάζονται καλόγεροι τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ ποῦ μᾶς ἔδωσαν νὰ πιοῦμε. Κατόπιν (πήγαμε) στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τίτου.

Στις 21 εἶχαμε παραγγείλει γαιδουρία γιὰ νὰ πᾶμε στὸν Λαβύρινθο, ἀλλὰ, ἐπειδὴ τὰ γαιδουρία ἤρθαν πολὺ ἀργά, ἔπρεπε νὰ ἀφήσουμε αὐτὸ τὸ ταξίδι, ἀφοῦ καταλάβαμε ὅτι τὸ πλοῖο θὰ ἀπέπλεε τὴν Τρίτη καὶ ἄρα ὁ χρόνος ἦταν πολὺ λίγος γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦμε ἓνα τέτοιο μέρος, δεδομένου ὅτι ὁ Λαβύρινθος²⁹ ἀπέχει 5 γερμανικὰ μίλια³⁰ ἀπὸ τὸν Χάνδακα.

Τὸ βράδυ μιλήσαμε μὲ δύο ἐμπόρους στὴν πλατεία τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ὁ ἓνας ἦταν γεννημένος στὸ Ντάντσιχ καὶ ὁ ἄλλος στὸ Ἀμβούργο³¹ καὶ νοίκιαζαν ἓνα σπίτι γιὰ 10 κορῶνες κοντὰ στὸν Ἅγιο Πέτρο.

Αὐτὸς ἀπὸ τὸ Ἀμβούργο λεγόταν *Paul de Willem* καὶ κατοικοῦσε στὸ Ἄμστερνταμ στὸ *Nieuwendijk*³² καὶ τὸ πλοῖο τους ὀνομαζόταν «Ὁ σιδερένιος χοῖρος». Μ' αὐτὸ ἀπέπλεαν γιὰ τὸν Ἅγιο Ἰάκωβο.³³

Στις 22 ἐπιστρέψαμε πάλι μετὰ τὸ μεσημέρι στὸ πλοῖο μας καὶ ἐκεῖ στὴ θάλασσα αὐτὸς ἀπὸ τὸ Δούναβη, ἐνῶ θέλαμε νὰ μπαρκάρουμε στὸ πλοῖο μας, ἀντάλλαξε βαρειές κουβέντες μὲ τὸν δικό μας τὸν *Jacob Stuart*.

Στις 23 τὸ μεσημέρι ἀποπλεύσαμε μὲ βορειοδυτικὸ ἄνεμο.

Στις 12 (τοῦ μήνα)³⁴ λίγο πρὶν νὰ ξημερώσει ἀνεβάσαμε μερικὰ πανιά καὶ περίπου στις 8 ἡ ὥρα πρὶν τὸ μεσημέρι ἤμασταν ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο —μια μικρὴ πόλη ποῦ βρίσκεται στὴν Κρήτη— ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ Μῆλο, νῆσο στὸ Ἀρχιπέλαγος, ποῦ ἀνήκει στοὺς Τούρκους. Καὶ ὁ ἄνεμος ἄρχισε νὰ κοπάζει.

Στις δύο τὸ μεσημέρι ἄρχισε πάλι ὁ ἄνεμος νὰ φυσᾷ ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ εἶδαμε ἓνα πλοῖο

27. Πληροφορίες γιὰ τὸ κύρος τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου στὸν Χάνδακα βλ. στῆς Joke Aalberts, «Ὁ Μανόλης Σκλάβος καὶ ὁ σεισμὸς τοῦ 1508», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 28-29 (1988-1989), σσ. 342-3. Ἐπίσης γιὰ τὴ μεγάλη σημασία τοῦ λατινικοῦ αὐτοῦ μοναστηριοῦ βλ. Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, *Τὸ Monte di Pietà τοῦ Χάνδακα (1613-μέσα 17ου αἰώνα)*. Συμβολὴ στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (Παρουσία, Παράρτημα 2), Ἀθήνα 1987, σσ. 32-34.

28. Ἄν καὶ ἄλλοι περιηγητὲς εἶδαν λείψανα (ἁγίων ὅμως) σὲ ἐκκλησίες τοῦ Χάνδακα (βλ. π.χ. τὴ μαρτυρία τοῦ Ὁλλανδοῦ *Argent Willemsz* (C. J. Gonnert, *Bijdrage voor de geschiedenis van het bisdom van Harlem*, XI, 1884 8vo, σσ. 1-320), ποῦ εἶδε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1525 στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τμήματα τοῦ λείψανου τῶν Ἁγίων Στεφάνου, Σίμωνος κ.ἄ.), ἡ παρούσα πληροφορία σχετικὰ μὲ τὸ λείψανο τοῦ *Philippe Villier de l'Isle Adam* δὲν μαρτυρεῖται πουθενὰ ἄλλοῦ.

29. Σχεδὸν ὅλοι οἱ περιηγητὲς κανόνιζαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν Λαβύρινθο. Βλ. π.χ. τὴν περιγραφή τοῦ *Buondelmonti* στοῦ *Van der Vin*, ὁ.π., τ. II, σσ. 650-1 καὶ *Van der Vin*, ὁ.π., τ. I, σσ. 229-234.

30. Κατὰ τὸν J. Sommers (λανθασμένα) ὁ Λαβύρινθος ἀπέτρεξε ἀπὸ τὸν Χάνδακα περίπου 30 μίλια, βλ. *D. Koster*, ὁ.π., σ. 19.

31. Τὸ γεγονός ὅτι ξένοι ἔμποροι ἦταν ἐγκατεστημένοι στὸν Χάνδακα καταδεικνύει τὴ σημασία τῆς πόλης ὡς ἐμπορικοῦ κέντρου.

32. Κεντρικὸ σημεῖο τῆς πόλης τοῦ Ἄμστερνταμ.

33. Προφανῶς ἐννοεῖται ὁ Ἅγιος Ἰάκωβος τῆς Κομποστέλλας στὴ Γαλλικία τῆς Ἰσπανίας, περίφημο προσκύνημα ὡς τίς μέρες μας.

34. Ἡ παρακάτω ἀφήγηση ἀφορᾷ στὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ στὴν Ὁλλανδία.

κοντὰ στὴν Κρήτη πού ἐπλεε πρὸς τὴ Βενετία. Καὶ συνεχίσαμε μὲ μέτριο ἄνεμο τὴν πορεία μας γιὰ τὴ Ζάκυνθο.

Ὅμως γύρω στὰ μεσάνυχτα ἄρχισε ὁ ἄνεμος νὰ φυσᾷ ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά, ἄνεμος ἐναντίος καὶ θυελλώδης πού μᾶς ἀνάγκασε νὰ μαζέψουμε ὅλα τὰ πανιά καὶ νὰ ἀφήσουμε τὸ πλοῖο νὰ πηγαίνει μὲ τὰ κύματα ὅλη τὴ νύχτα. Ἔτσι ἀναγκαστήκαμε νὰ ξαναπάρουμε πίσω τὴν ἴδια πορεία γιὰ τὴν Κρήτη. Καὶ φτάσαμε στὴ μία μετὰ τὸ μεσημέρι 2 γερμανικὰ μίλια ἀπὸ τὸν Χάνδακα σ' ἓνα παρεκκλήσι πού λεγόταν *Madona a la vnehravìa*.

Ἐκεῖ φορτώσαμε νερὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἴχαμε μεγάλη ἔλλειψη.

Στὶς 13 φτάσαμε τὸ μεσημέρι στὸ λιμάνι τοῦ Χάνδακα καί, ἐπειδὴ τὸ πλοῖο μας ἔβαζε νερὸ πού ἔπρεπε συνέχεια νὰ τὸ βγάξουμε μὲ τὶς ἀντλίες, τὸ βάλαμε νὰ μᾶς τὸ καλαφατίσουν, δηλ. νὰ τὸ στουπώσουν.³⁵

Σ' αὐτὸ τὸ λιμάνι οἱ ἔμποροι μας Ἀνδρέας καὶ Ἀλφόνσος³⁶ ἄλλαξαν γνώμη καὶ ἤθελαν νὰ μείνουν στὸν Χάνδακα, ὡστόσο οἱ γαλέρες ἀπὸ τὸν Χάνδακα θὰ ἔπλεαν πρὸς τὴ Βενετία.

Καὶ ἐνῶ καλαφατίζαν τὸ πλοῖο, ξεμπαρκάραμε ἐμεῖς οἱ ἐπιβάτες σὲ μιὰ ἀποθήκη — μὲ τὴν ἄδεια τῶν *Siniori de la sanità*³⁷ — κοντὰ στὸ Ἀρσενάλε,³⁸ πού εἶναι τὸ μέρος ὅπου βρίσκονται οἱ γαλέρες.

Σ' αὐτὸ τὸ λιμάνι ὁ καπετάνιος ἄφησε πολλὲς φορὲς νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Ἀλφόνσος, πού ἀναφέραμε παραπάνω, δὲν ἤθελαν νὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι παραπέρα, ὅπως εἰπώθηκε, δὲν ἤθελε καὶ αὐτὸς νὰ πάρει ξανά στὸ πλοῖο οὔτε τὸν Sr. Νικόλαο, γιὰτὶ ἐξαιτίας τῆς ἀρρώστιας του εἶχε ἀκόμα κακὸ χρωῖμα. Αὐτὴ (τὴν ἀπόφαση) τὴν εἶδαν μὲ εὐχαρίστηση καὶ οἱ δύο ἔμποροι.

Ὅμως μέσω ἐνὸς Ἑβραίου³⁹ πού λεγόταν Μωυσῆς μπορέσαμε νὰ ἔρθουμε σὲ καλὴ συνεννόηση μὲ τὸν καπετάνιο προσφερόμενοι νὰ τοῦ δώσουμε 2 τσεκίνια.⁴⁰ Ὁ Ἑβραῖος ἦρθε ξανά μέσα γιὰ νὰ παροτρύνῃ τὸν καπετάνιο νὰ τὸν ξαναπάρει (τὸν Νικόλαο), πράγμα πού τοῦ τὸ ὑποσχέθηκε, μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ μὴν τὸ ποῦμε σὲ κανένα. Αὐτὸς ὁ Ἑβραῖος εἶχε ἐπίσης βρεῖ Ἑλλήνες πού θὰ δάνειζαν 8 τσεκίνια στὸν Νικόλαο μέχρι τὴ Βενετία.

Ὅταν λοιπὸν ἤμασταν στὴν προαναφερθεῖσα ἀποθήκη ὅπου καλαφατίζαν τὸ πλοῖο, εἶπαν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅτι ὁ καπετάνιος δὲν ἤθελε νὰ ξαναπάρει τὸν Sr. Νικόλαο στὸ πλοῖο. Ἀλλὰ δὲν ἤξεραν ὅτι ἐμεῖς τὸν εἴχαμε μεταπέσει μὲ τὴν ὑπόσχεση τῶν 2 τσεκινίων.⁴¹ Ὅμως στὶς 25, ὅταν οἱ ἄλλοι θέλησαν νὰ

35. Ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ Μογο (Σπανάκης, ὅ.π., σσ. 155-156) πληροφοροῦμαστε ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ τεχνίτες πού χρειάζονταν γιὰ νὰ ναυπηγηθοῦν καὶ νὰ ἐπισκευαστοῦν γαλέρες κινδύνευαν νὰ ἐκλείψουν.

36. Ἐδῶ γίνεται φανερό ὅτι ἡ ομάδα τῶν Ὁλλανδῶν, ἐκτὸς ἀπὸ θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἀποστολή, εἶχε καὶ ἐμπορικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀφοῦ σ' αὐτὴ συμμετέχουν καὶ ἔμποροι. Ἐπίσης ἔχουμε πιθανότατα μιὰ ἀκόμα ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ Χάνδακας ἀπὸ ἄποψη ἐμπορικῆς δραστηριότητος.

37. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τοὺς *Provveditori alla Sanità*, ἀρχὴ υπεύθυνη γιὰ τὴ διατήρηση τῆς δημόσιας υγείας (βλ. Παπαδάκη, ὅ.π., σ. 110). Ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα, ἀφοῦ γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἀνάμνηση τῆς πανώλης τοῦ 1591-2 διατηρεῖται ζωντανὴ 10 χρόνια ἀργότερα μὲ ἐμφανεῖς ἴσως συνέπειες καὶ γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται ἡ παρέμβαση τῶν ὑγειονομικῶν ἀρχῶν σὲ περίπτωση ἀφίξης ξένων. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ ἀντίδραση τοῦ Μογο στὴν ἔκθεσή του (βλ. Σπανάκης, ὅ.π., σσ. 69-70).

38. Γιὰ τὸ Ἀρσενάλε τὴν ἴδια χρονιά ἔχουμε ἀρκετὲς πληροφορίες ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ γενικοῦ προβλεπτή Μογο (Σπανάκης, ὅ.π., σσ. 12-15).

39. Ἐδῶ ἐπιβεβαιώνεται ὁ γνωστὸς χαρακτηρισμὸς τῶν Ἑβραίων τοῦ Χάνδακα ὡς ἐμπόρων τοῦ χρήματος. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους σὲ χρηματιστικὲς ἐργασίες βλ. καὶ Παπαδιά-Λάλα, ὅ.π., σσ. 37-38.

40. Ἡ τρέχουσα τιμὴ τοῦ τσεκινιοῦ ἦταν 11,5 λίρες τὸ 1602 (βλ. Σπανάκης, ὅ.π., σ. 178). Ἀπὸ τὸ κείμενο δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ τσεκίνι ἐξακολουθεῖ νὰ μὴν ἔχει χάσει τὴν ἀξία του.

41. Ὑπάρχει ἀνεξήγητο χρονικὸ κενὸ 11 ἡμερῶν στὴν ἀφήγηση. Οἱ δραστηριότητες τῆς ομάδας τῶν Ὁλλανδῶν στὸ ἀρκετὰ μεγάλο αὐτὸ διάστημα τῆς παραμονῆς τους στὸν Χάνδακα κατὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς στὴν Ὁλλανδία δὲν καταγράφηκαν ἀπὸ τὸν Seusenius.

μείνουν στον Χάνδακα και να πάνε προς το Λαζαρέτο και ο καπετάνιος ήρθε με ένα πλοιάριο στην αποθήκη, πήγαμε ο Sr. Νικόλαος, εγώ και ο Έβρατος στο πλοιάριο και παρουσία και άλλων τόν παρακαλέσαμε με άκαλυπτο κεφάλι να ξαναπάρει τόν Sr. Νικόλαο, γιατί δεν ήταν πλέον άρρωστος και επιτρεπόταν να φάει και να πιει. Και είπαμε (άκόμα) ότι το χλωμό του χρώμα ήταν το φυσικό του.

Ο καπετάνιος (τότε) είπε ότι στον Κόλπο⁴² θα έκανε κρύο και ο Sr. Νικόλαος δε θα μπορούσε να το υπομείνει. Και αν άρρώστανε πιο πολύ, ή θα πέθαινε ή θα αναγκάζοταν ο καπετάνιος να μείνει σαράντα μέρες σε καραντίνα στη Βενετία. Σ' αυτό τοῦ ἀπαντήσαμε ότι για να άντέξει σ' αυτό το κρύο θα αγοράζε στον Χάνδακα ρούχα και ένα καλό δυνατό κρασί.

Επειδή τώρα ἐπιμέναμε τόσο έντονα με τα παρακάλια μας στον καπετάνιο, παρακαλούσε λίγο και ο Sr. Ανδρέας Ντοῦρος, σχετικά μ' αυτό, αν και απρόθυμα και από ντροπή —θα προτιμούσε μαζί με τόν Άλφόνσο να μὴν τὸν ἔπαιρνε ο καπετάνιος (τόν Νικόλαο). Όμως ο Άλφόνσος θύμωσε μ' αυτό. Τελικά ο καπετάνιος ἔδωσε τὴν ἔγκρισή του γι' αυτό πὸ ἔξαρχῆς εἶχε ὑποσχεθεῖ τὸν Έβρατο ἔχοντας παρακινήθεῖ ἀπὸ τὴ χορήγηση τῶν 2 τσεκινιῶν πὸ τοῦ εἶχαν ὑποσχεθεῖ. Και τὸ ὅτι ἄφησε να τὸν παρακαλοῦν γιὰ πολλὴ ὥρα δὲν ἦταν παρά (ἀπλή) προσποίηση, μιὰ πὸ πολλὲς φορὲς πρωτύτερα εἶχε πεῖ σὲ ὅλους ὅτι δὲν ἤθελε να τὸν ξαναπάρει μετὰ.

Όταν πήραμε ἀνοιχτὰ τὴν ὑπόσχεση, με φώναξε ο Sr. Ανδρέας Ντοῦρος και μὸ εἶπε ὅτι ἤθελε να μὸ δώσει ἕνα γράμμα γιὰ τὸν ἀδελφὸ του τὸν Λουκά στὴ Βενετία. Τοῦ εἶχε δώσει ἔντολή ὅτι αὐτὸς θὰ μὸ ἔδινε χωρὶς χρονοτριβὴ τὶς 8 κορῶνες, τοὺς 5 οὔγγαρους και τὰ 2 πιάστρα⁴³ πὸ τοῦ εἶχα δανείσει στὴν Ἀλεξάνδρεια. Και μὸ ἔδωσε τὸ γράμμα και ἀκόμα λίγο περισσότερο ἀπὸ μισὸ σακκὶ γεμάτο με ἕνα (χοιμάτι) χοιρομέρι και 4 βενετσιάνικα λουκάνικα και ἕνα μικρὸ καλάθι με φακές, ἀρακά και ρύζι. Τίποτα ἀπ' αὐτὰ δὲν ἦταν κάτι τὸ ιδιαίτερο. Ἐπιπλέον εἶπε ὅτι τὸ βράδυ ο Sr. Νικόλαος και εγὼ θὰ εἶχαμε ἕνα βαρέλι κρασί, πράγμα πὸ δὲν ἔγινε.

Όσον ἀφορᾷ λοιπὸν τὸν Sr. Νικόλαο και τὸ δάνειο τῶν 3 τσεκινιῶν, πὸ τοῦ ἔκανε (ὁ Ἄνδρέας) στὴν Ἀλεξάνδρεια, και τῶν 10 ἀκόμα, πὸ τοῦ εἶχε δώσει κοντὰ στὴ Ρόδο, αὐτὸ δὲν τὸ ἀνέφερε καθόλου.

Στὶς 25 γυρίσαμε ξανὰ ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα ἀποθήκη στὸ πλοῖο πὸ εἶχε καλαφατιστεῖ και στουπωθεῖ.

Πρωτύτερα εἶπα ὅτι ο καπετάνιος μας τοῦ Briton Balbi,⁴⁴ πὸ λεγόταν Νικόλαος και καταγόταν ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, μιὰ πόλη στὴν Κρήτη, 50 ἰταλικά μίλια μακριὰ ἀπὸ τὸν Χάνδακα, δὲν ἤθελε να δεχτεῖ πιά στὸ πλοῖο τὸν Sr. Νικόλαο και ὅτι τὸ ἔκανε πρόθυμα (μόνο) με τὴν ὑπόσχεση τῶν 2 τσεκινιῶν.

TATIANA MARKAKI

42. Ἐνοεῖ τὸν κόλπο τῆς Βενετίας.

43. Οὔγγαρος: χρυσὸ νόμισμα πὸ κοβόταν στὴν Οὔγγαρία. Πιάστρα: μικρὸ ἀσημένιο νόμισμα με κυμαινόμενη ἀξία. Βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, «Μία εἰκόνα ἀστικοῦ πλοῦτου στὸν Χάνδακα (1568)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 30 (1990), σ. 91, 92.

44. Πρόκειται γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ ὀλλανδικοῦ πλοίου. Ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Seusenius σχετικά με τὴν παραμονὴ του στὰ Χανιά (βλ. Πιᾶδου, ὀ.π., σ. 548) πληροφοροῦμαστε ὅτι ἐκεῖ τὸν ἴδιο χρόνο εἶχε ἀγκυροβολήσει τὸ ὀλλανδικὸ πλοῖο Prosper Columba, πὸ εἶχε κατασκευαστεῖ στὸ Ἄμστερνταμ ὕστερα ἀπὸ παραγγελία Βενετοῦ και πὸ εἶχε ὀλλανδικὸ πλήρωμα. Καπετάνιος τοῦ πλοίου ἦταν ὁ ὀλλανδὸς Lollo Martens πὸ διέμενε στὸ Ἄμστερνταμ και βρισκόταν τότε στὰ Χανιά μαζί με τὸν M. Ianssen και ἄλλους ὀλλανδοὺς τοῦ πληρώματος.

RIASSUNTO

TATIÁNA MARKÁKI: *La città di Candia agli inizi del XVII secolo (1602) secondo il racconto dell'olandese Martinus Seusenius*

Si presenta l'edizione diplomatica, la traduzione e il commento di un passo, tratto da un racconto di viaggi del pellegrino olandese Martinus Seusenius, che si riferisce alla città di Candia agli inizi del XVII secolo. Questo passo, proveniente molto probabilmente da una copia olandese e pubblicato qui per la prima volta, si conserva nel manoscritto Egerton 3298 del British Museum (British Library). La sua importanza consiste nel fatto che da una parte si tratta di uno dei pochissimi testi di viaggiatori olandesi relativi a Creta pervenutici e dall'altra che costituisce una delle prime testimonianze dell'interesse degli olandesi per l'attività commerciale a Candia. Si fa riferimento non solo a particolari di natura topografica, ma anche a vari aspetti della vita economica e sociale della città di Candia (come la pratica del prestito, testimonianze su cariche pubbliche, presenza di commercianti stranieri ecc.) mediante il racconto di avvenimenti e di episodi in uno stile fortemente personale.

